

Mogelijkheid tot meer?

Dinsdagochtend, 3 juli, trof burgemeester Jan W.C. Tellegen voor het stadhuis een menigte van rond de duizend stakende havenarbeiders. Een zevenkoppige deputatie onder leiding van F.W. Engelen, voorzitter van de dok- en veemarbeiders, poogde de burgemeester duidelijk te maken dat er hoe dan ook meer voedsel moest komen.¹ Naast de havenarbeiders van de Koninklijke Hollandsche Lloyd, de Stoomvaartmaatschappij Nederland en de Scheepsbouwmaatschappij, hadden 's ochtends ook bouwvakwerkers aan de Lairese- en Linnaeusstraat het werk neergelegd en deze waren vervolgens met twee rode vlaggen naar het Leidseplein gelopen. Toen de stakende mannen 's middags bijeen kwamen voor een openluchtvergadering aan de overkant van het IJ, was de sfeer volgens de politie gistend en dreigend. Samen met een van de leiders, de werkman Johannes Hengsteman, zorgden agenten ervoor dat de arbeiders zich verspreidden.² Toch werd aan de overkant van het water een groep toegesproken door een bestuurder, voorzitter Postuma of oud-secretaris Hensema, van vermoedelijk de bootwerkersvereniging Recht door Plicht. De vereniging drukte de stakende arbeiders echter op het hart dat de burgemeester niets aan de situatie kon doen en riep op tot een protestdemonstratie in Den Haag. De stoet die na afloop van de meeting aan het IJ met – weer – een ontplooide rode vlag richting de Dam trok, stuitte ter hoogte van het Damrak op agenten. Opnieuw kwam het tot een treffen, waarbij volgens het christelijke volksblad *De Amsterdammer* het rode vaandel (symbolisch?) in handen van de politie viel, en de mannen verspreidden zich door de stad.³

De deputatie van Engelen, de vergadering van Recht door Plicht en de optochten met rode vlaggen waren kleinschalige initiatieven waarbij de eerste stakende arbeiders zich verenigden. 's Avonds kwamen de mannen opnieuw bijeen, maar ditmaal voor een grote vergadering van het RSC in de Diamantbeurs. Via pamfletten, affiches en kranten had het RSC opgeroepen tot actie: “Door een daad moeten de arbeiders, de mannen, de werkende arbeiders, toonen dat hun geduld ten einde is (...).”⁴ De oproep was succesvol: tegen achten was het gebouw propvol, terwijl er buiten nog honderden arbeiders stonden te wachten. In zijn openingswoord benadrukte voorzitter en NAS-man A. Langkemper dat de arbeiders zich moesten onthouden van demonstraties, want een bloedbad moest voorkomen worden. De eerste spreker, Cornelis Kitsz, meende echter dat het ‘zaad der propaganda’ niet verloren was gegaan, de arbeiders waren immers zonder aansporing in verzet gekomen. De vakbondsman verkondigde dat het RSC de volle verantwoordelijkheid voor de daden van de afgelopen dagen op zich nam; een nogal lege toezegging, waarmee de socialisten wel het protest naar zich toetrokken. Na een dramatische rede waarin de ‘honger’ verbonden werd met de ‘uitmergelaars’ Wibaut, Tellegen, premier Cort van der Linden en Posthuma, concludeerde Kitsz dat de strijd niet

¹ *Het Volk*, no.5286, 4 juli 1917.

² SGA; arch.5181, inv. 3839, indic. 3592.

³ *Algemeen Handelsblad*, 4 juli 1917 (ochtended.). *De Amsterdammer*, no.1598, 4 juli 1917.

⁴ *De Tribune*, no.228, 3 juli 1917. Het politierapport maakt melding van een affiche aangeplakt op het raam van de drukkerij van het NAS. SGA; arch.5181, inv. 3839, indic. 3592.

beperkt moest blijven tot de aardappelnood, maar draaide om de uithongering van het proletariaat in het algemeen en riep hij op tot een 24 uur durende staking.

Na Kitsz nam de anarchist Bernard Lansink sr. het woord. Lansink beargumenteerde net als Van Ravesteyn hoe de pro-Duitse regering met haar uitvoerpolitiek de neutraliteit van het land in gevaar bracht en de “stroom van goud voor de Nederlandse kapitalisten in ruil voor het voedsel van het volk!” bevorderde. Het inzetten van politie en soldaten tegenover het volk was dan ook onrechtvaardig. Men moest de soldaten wijzen op hun plicht tegenover de arbeiders: “Dan zullen meerderen het voorbeeld volgen van de soldaten op Kattenburg, die weigerden op de vrouwen te schieten.” De laatste spreker, Wijnkoop, was vertraagd door zijn optreden in Handwerkers Vriendenkring en Concordia en om het wachten te bekorten, zong men enige socialistische strijdliederen. Toen de SDP-leider niet meer leek te komen, nam Langkemper het slotwoord en benadrukte nog eens het besluit tot een 24-uurs proteststaking: “Hebben alle aanwezigen dat begrepen en kunnen wij nog rekenen, dat het besluit morgen wordt uitgevoerd? De vergadering beantwoordt die vraag met een overdonderend JA.”⁵

In de toespraken op de vergadering werd er duidelijk ingespeeld op de gebeurtenissen van de laatste dagen en de daden van de arbeiders zelf. Volgens Kitsz waren de mannen op eigen initiatief in actie gekomen, en de grote stakingsoproep van deze avond zou wel eens het gevolg kunnen zijn van het feit dat de arbeiders aan Wijnkoops bescheiden oproep op de Groentemarkt de vorige dag gehoor bleken te geven. Zoals Kitsz 's avonds de aardappelnood met de staking verbond, had ook *De Tribune* van die dag een soort pamflet gepubliceerd waarin de bekende thema's van ondervoeding, woekerwinst, uitvoerpolitiek, enzovoorts een grote staking moesten rechtvaardigen: “Wilt gij uwe geheele toekomst offeren uit vrees, dat er door staking een paar moeilijke dagen zullen volgen?”⁶ In datzelfde ‘pamflet’ dook voor het eerst in het oproep ook de eis van demobilisatie op: “Haalt onze kameraden maar terug van de grens, om met ons te vechten tegen onze ondergang.” In het pamflet werden de ‘heldhaftig’ dienstweigerende soldaten geprezen en ook Lansink haalde in zijn rede het voorbeeld uit de Czaar Peterstraat aan. Deze eerste gevallen van dienstweigering waren spontaan door buurtgevoel of klassedenken ontstaan, maar vormden voor de radicale socialisten een belangrijk aanknopingspunt.

De oorlog had bij de socialisten geleid tot een toegenomen aandacht voor het leger en de gemobiliseerde soldaten.⁷ De strijd voor demobilisatie was een strijd tegen de oorlog, tegen het kapitalisme en de heersende klasse en daarmee uiteindelijk een strijd tegen de ellende en honger van

⁵ Citaten: *De Tribune*, no.228, 4 juli 1917. Het zingen van de liederen werd in verscheidene kranten vermeld.

⁶ *De Tribune*, no.228, 3 juli 1917.

⁷ Zie voor het socialisme en het leger: R. Blom en Th. Stelling, *Niet voor God en niet voor het Vaderland: linkse soldaten, matrozen en hun organisaties tijdens de mobilisatie van '14-'18* (Soesterberg 2004) onder andere 463-472, 541-550. H. Kenkhuis (red.), *De wapens neder: de ontwikkeling in het denken over sociale actie, geweldloze strijd en antimilitarisme in Nederland deel I* (Nijmegen z.j.[1985]) o.a. 105-107. Vgl. Henriette Roland Holst over massale dienstweigering in *De Tribune*, no.233, 9 juli 1917; over het belang van massale staking en massale dienstweigering, afgezet tegen het individuele plunderen van de vrouwen.

het volk.⁸ Iedere individuele dienstweigering was natuurlijk een stap in de goede richting, daarom moest de actie van de soldaten uit de Czaar Peterstraat in de propaganda zeker worden benut. De socialisten prefereerden echter de massale dienstweigering, hoewel er discussie bleef over het belang van beide vormen. Door de toenemende inzet van het leger bij oproeren, waar arbeiders en soldaten tegenover elkaar kwamen te staan, moest de klasse-eenheid van beide partijen worden benadrukt. Ook de Russische Februarirevolutie, die een paar maanden voor het aardappeloproer had plaatsgevonden, had het belang van verbroedering laten zien. De plaatselijke actie in de Czaar Peterstraat was niet genoeg: massale dienstweigering was, net als de massastaking, een voorwaarde voor revolutie en moest dus door de socialisten gepropageerd worden.

De vergadering in de Diamantbeurs was een belangrijk middel om de ideeën van de radicale socialisten te verspreiden. De vergadering was drukbezocht, er werd een zekere eenheid gecreëerd door het zingen van socialistische liederen, maar bovenal werd er in navolging van de krantenartikelen en pamfletten van die dag een bepaald kader en eenheid van eisen aan de arbeiders opgelegd. In de Diamantbeurs werd het beeld dat het RSC van het oproer had gecompleteerd: wilde de beweging in de ogen van de socialisten succesvol worden, dan moest niet het plunderen gestimuleerd worden, maar de massale staking en dienstweigering. De acties van de vrouwen hadden in de ogen van het RSC geen waarde op zich: de materiële zorgen werden nog wel gesteund, maar de methode van de vrouwen had geen verbondenheid met de revolutie zoals de socialisten die zich voorstelden. Het staken en dienstweigeren werd in de propaganda wel verbonden met de veronderstelde honger en de plunderende vrouwen werden zeker ook geprezen, maar de serieuze revolutionaire kracht lag toch bij de mannelijke arbeiders.⁹

Het leiderschap dat het RSC en bijvoorbeeld de SDP-leider Wijnkoop door het opleggen van dit kader aan het oproer gaf, was van een heel andere aard dan het leiderschap van de vrouwen zelf of dat van een gewone werkman als Hengsteman, die 's ochtends de eerste stakingen op gang bracht.¹⁰ De radicale socialisten streden niet meer mét het volk, maar voelden zich een voorhoede onder de arbeiders. Van Ravesteyn drukte deze voorhoedegedachte in een brief uit de oorlogsperiode als volgt uit: "Zij [de arbeiders] zien in ons mensen, die meer weten, die beter inzicht hebben dan zichzelf. En

⁸ Zie voor een uitwerking van deze redenering: M.C. van Wijhe, *Socialisme tegen honger en oorlog* (Amsterdam z.j.).

⁹ Vgl. J. McDermid en A. Hillyar, *Midwives of the revolution: female bolsheviks and women workers in 1917* (Londen 1999) 143 en 149-150: Ook in Rusland werd door de revolutionairen 'geaccepteerd' dat de vrouwen tijdens de Februarirevolutie 'enkel materiële' eisen hadden; de verbondenheid van deze eisen met de bredere politieke visie ontbrak ook in St. Petersburg. Het oproer door de vrouwen werd dan ook pas laat als revolutiemogelijkheid herkend. Tijdgenoot Kaiurov zag de rellen in St. Petersburg zelfs als een broodrel die de bolsjewieken wel moesten steunen omdat de mannen zich solidair hadden verklaard met de vrouwen. Een belangrijk verschil met de organisatie in Nederland was dat de fabriekarbeidsters zélf de mannen overhaalden tot staking en hun collega's bij de fabrieken ophaalden; in Nederland ontbrak deze zelfstandigheid door de oproep van Wijnkoop en het RSC. Dergelijke stakingsacties binnen voedseloproeren waren overigens niet zonder risico's voor de beweging. Omstanders brachten vaak wel sympathie op voor de vrouwen, maar niet voor de oproerige mannen. (Al was voor het aardappeloproer zelfs de steun van omstanders aan de vrouwen minimaal.) (Davis, 'Food scarcity' 297.)

¹⁰ Vgl. Rudé, *The crowd in history*, 244-245.

aangezien hun kern bestaat uit goede *arbeiders*, is er iets met ze te doen, temeer daar wij nu vóór alles praktisch willen en moeten zijn, namelijk door een beweging te zien te scheppen (...).¹¹ Ook schrijver Jef Last roemde de “richting achter het stalen voorhoofd” van Wijnkoop, “de stalen lijn die door geen vertwijfeling afbuigt”, al stelde hij in zijn roman over het oproer de sturende kracht van het socialisme en haar leiders wel erg idealiserend voor.¹² Het RSC had in het verleden geen blijk gegeven van krachtig leiderschap. Zo kwam in 1916 de agitatie voor de levensmiddelenactie wel op gang, maar op het moment dat de gebeurtenissen in een stroomversnelling raakten, bleek het comité niet in staat de actie over te nemen.¹³ Natuurlijk werden het RSC en vooral Wijnkoop in tijden van onrust door hun politieke tegenstanders een opruiende invloed op de arbeiders toegeschreven.¹⁴ Anderzijds werd met name door anarchisten Wijnkoop verweten nooit tussen de arbeiders te staan en de onrust alleen voor een eigen politiek gewin aan te wenden. : “Door een muur van vuur zullen wij onwrikbaar gaan’ zingt men op straat,” maar ook Wijnkoop is wat laf en gaat liever een blokje om.¹⁵

Deed de pers wat dubbel over het leiderschap van de radicale socialisten, de Amsterdamse politie maakte zich meer zorgen. Uit een analyse van de hoofdcommissaris van politie, Th. M. Roest van Limburg, na afloop van het oproer, blijkt een interessante visie op de verhouding tussen de

¹¹ Geciteerd bij: A.J. Koejemans, *David Wijnkoop: een mens in strijd voor het socialisme* (Amsterdam 1967) 144. Cursivering van Van Ravesteyn.

¹² Last, *Partij remise*, 246-247. Volgens een karakterschets van David Wijnkoop in het blad van de letterkundige Frans C.J. Netscher was het retorische vermogen van de SDP-leider beperkt: “’t Kan zijn, dat de leider der kommunisten de kunst verstaat om een massa door zijn woord op te zweepen, in beroering te brengen, maar dan zal ’t toch moeten zijn een complex, dat door prikkels van uitermate groven aard, door extra dikke woorden, in opwinding raakt, en hetwelk, zonder eenige kritiek of controle uit te oefenen, door klinkklank van felle taal wordt gesuggereerd.” (F.C.J. Netscher, ‘Karakterschets: D.J. Wijnkoop’ in: *De Hollandsche Revue* 25 (Amsterdam 1920) 27-40, aldaar 36-37.)

¹³ Burger, *Linkse frontvorming*, 62-66. Van der Moer, *De bloedige juliweek*, 62-63. Binnen de radicaal-socialistische kringen werd veel geklaagd over de onverschillige aard van de Nederlandse arbeiders, maar wanneer de massa dan de straat op ging, kwam men vaak niet veel verder dan een vaststelling hiervan en verviel men in een ideologische discussie over de directe actievormen. Vgl. S. Koblik, ‘Sweden, 1917: between reform and revolution’, in: H.A. Schmitt (red.), *Neutral Europe between war and revolution, 1917-23* (Charlottesville 1988) 111-132: in Zweden vond in 1917 een voedseloproer plaats binnen een vrijwel identiek politiek kader van strijd tussen de gematigde sociaal-democraten en de meer radicale socialisten. Ook hier kregen de radicalen het oproer niet onder controle, wegens gebrek aan organisatie en interesse in het voedseloproer. De sociaal-democraten poogden de onrust aan te wenden voor democratische hervormingen; Lenin betuigde overigens zijn sympathie aan deze gedisciplineerde houding!

¹⁴ Zie voor SDAP hoofdstuk 5. Een mooi voorbeeld daterend van direct na het oproer was het pamflet van S.R. de Miranda, *Het Amsterdamsche aardappelenoproer* (Amsterdam z.j. [1917]). Ook van meer conservatieve zijde is in deze periode met name in krantenartikelen veel kritiek op de radicale socialisten te vinden, maar zie bijv. ook de dagboek aantekeningen van de liberale politicus W.H. de Beaufort, *Dagboeken en aantekeningen van Willem Hendrik de Beaufort, 1874-1918, deel II* (Den Haag 1993; uitg. J.P. de Valk en M. van Faassen) 926-927.

¹⁵ *De Vrije Socialist*, 11 juli 1917; zie ook p.20. Een mooi voorbeeld zijn ook de scherpe columns die de hoofdredacteur van *De Telegraaf*, Schröder, schreef onder de naam ‘Barbarossa’: Barbarossa, *Dagboek van een Amsterdammer* (Amsterdam z.j.[1917]). Ook het satirische blad van de sociaal-democraten, *De Notenkraker*, publiceerde een treffend spotdicht over het ambivalente leiderschap: “Toen ’t leger dat ik leidde,/Tot daden overging,/Toen, zegt men, ben ik gaan lopen./Gemeene beleediging!//Weet men, wat wel gebeurde?/Bij ’t sneuvelen van ’t eerste raam./Smolt, door verwantschap der zielen,/Ik met de massa saam.//Met andere woorden, ik werd in/Die massa opgelost./Is ’t raadsel van mijn verdwijnen/Voldoende nu opgelost?” (*De Notenkraker*, no.5301, 21 juli 1917.)

radicale socialisten en de massa.¹⁶ Roest van Limburg had van SDAP-zijde begrepen dat de groep van radicale socialisten niet omvangrijk genoeg was om een omwenteling te bewerkstelligen. In de eerste versie van de analyse schreef hij dan ook dat een dergelijke spontane verandering nóóit tot stand werd gebracht door een kleine revolutionaire groep, maar door de min of meer onbewust meewerkende volksmassa. In een correctie op de tekst vermoedde Roest van Limburg achter de opmerking van de SDAP “jalousie de métier” en schreef hij dat een omwenteling wel degelijk tot stand gebracht kon worden door zeer kleine groepen, als deze maar voldoende aanhechtingspunten in een ontevreden of in politieke gisting zijnde volksmassa. Het destructieve en ordeverstorende element dat uit de instincten van de massa naar boven kwam, zou de leiders volgens de hoofdcommissaris vervolgens veel verder opdrijven dan zij oorspronkelijk dachten te gaan. Opvallend was dat ook met deze wijziging de schuld voor het oproer nog steeds niet bij de radicale socialisten lag.

Toch legde de volledige analyse door Roest van Limburg wel degelijk de verantwoordelijkheid bij de radicale socialisten. Alle aanwijzingen voor een stelselmatig voorbereid revolutionair complot werden echter pas ver na het oproer geformuleerd en waren met grote waarschijnlijkheid ingegeven door influisteringen van verschillende (politieke) zijden.¹⁷ De radicale socialisten streefden volgens de hoofdcommissaris vermoedelijk naar een soort omwenteling als in Rusland. Eind juni was de socialistische propaganda sterk opgevoerd: het papierverbruik (en dus de oplage) van *De Tribune* was de laatste dagen voor het oproer veel groter dan tevoren, colporteurs die zorgden voor mondelinge propaganda werden vaker opgeroepen, en de hele partijkas (inclusief schulden) was vlak voor het oproer aan de ophitsing opgemaakt. En “men vergete bovendien niet, dat die leiders meerendeels zijn lieden zonder vast beroep, wier leven en levenswerk dus is revolutionaire agitatie; van wie sommigen hun geheele leven lang gedroomd hebben van ‘de revolutie’, welk woord zij dan bij voorkeur schrijven met een hoofdletter; dat zij niets liever zouden beleven dan inderdaad die revolutie nog eens te zien ontketend.”

Was dit alles toch wat pover bewijs, wel had Roest van Limburg betekenis kunnen hechten aan een bericht van de Duitse spionagedienst dat het oproer van Engelse zijde werd opgestookt.¹⁸ Deze verdenking was tevens terug te vinden in Duitse dagbladen en niet volstrekt ongegrond zo bleek uit een brief van Wijnkoop aan Van Ravesteyn waarin gesproken werd van een bevriende Franse deserteur die Engeland diende en Wijnkoop over twee Duitse spionnen tippte die de Fransman en de

¹⁶ SGA; arch.5225, inv.4707, scanno.00729000118 t/m 147 (met onderbrekingen). De analyse is een brief van de hoofdcommissaris van politie aan de procureur-generaal van Amsterdam. In tegenstelling tot het commentaar van Van der Moer, *De bloedige juliweek*, 76-78, valt uit de opzet van de brief op te maken dat deze aantekeningen niet veel later zijn toegevoegd, maar tijdens het schrijven zijn gewijzigd.

¹⁷ Van der Moer, *De bloedige juliweek*, 76. Van der Moer brengt als sterkste argument voor latere toevoegingen een notitie naar voren waarin Roest van Limburg aan burgemeester Tellegen schrijft dat hij zijn rapport van de minister van Justitie heeft teruggevraagd, om daarin met enkele woorden de propaganda van socialisten en anarchisten als oorzaak voor het oproer toe te voegen.

¹⁸ SGA; arch.5225, inv.4707, scanno.00729000115. Vgl. ook de brief van Roest van Limburg aan de procureur-generaal.

socialisten in de gaten hielden.¹⁹ Ook kreeg de politie tijdens het oproer een bezorgd bericht binnen van de ‘Vaderlandse Club’ over twee Duitsers, als heer gekleed, die tijdens het oproer gewond zouden zijn geraakt en zonder verbonden te zijn het gasthuis hadden verlaten. Het bleek uiteindelijk om de 23-jarige Duitse deserteur Theodor Erichson te gaan, die zich tijdens het oproer keurig had laten verbinden, maar wel eind juli naar het kamp in Bergen was teruggestuurd wegens diefstal.²⁰ Het bericht van de conservatieve en anti-Duitse Club gaf uitdrukking aan een zekere angst voor deze buitenlandse deserteurs. Na ontslag uit het interneringskamp Bergen bleek het voor de meeste van hen niet eenvoudig om werk te vinden en velen kwamen terecht in spionagedienst of, erger, de criminaliteit. Daarnaast hadden veel deserteurs vanuit de oorlog ervaring met geweld en schrokken ze al helemaal niet terug voor het gebruik van wapens.²¹ De Februarirevolutie was voor velen een belangrijke stimulans geweest zich aan de dienst te onttrekken, en vooral Duitse deserteurs onderhielden banden met het socialisme. Roest van Limburg constateerde dan ook vol zorg dat het Duitse blad *Der Kampf*, gericht op het organiseren van verzet tegen de leefomstandigheden van de Duitse deserteurs in Nederland, op de persen van *De Tribune* werd gedrukt en met dit blad een gedeelde administratie kende. *Der Kampf* werd met Engels geld gefinancierd, dus, zo concludeerde de hoofdcommissaris, het Engelse kapitaal zou ook wel de hand hebben gehad in de agitatie van de SDP tijdens het oproer.²² Een revolutionair complot was er nog niet mee bewezen, maar de neutraliteit van het land was met dit alles toch aanzienlijk in gevaar gebracht.

Ondanks een nadrukkelijke oproep van het RSC na afloop van de bijeenkomst niet te demonstreren, werd door een aantal arbeiders buiten een rode vlag ontvouwen – de zoveelste die dag en teken van enige socialistische invloed – waarachter zich een optocht formeerde. Een politie-inspecteur gaf bevel de vlag naar beneden te halen, maar hieraan werd geen gehoor gegeven. Het besluit dan maar zelf het doek omlaag te trekken, moest de inspecteur met een flinke afranseling bekopen.²³ Een ooggetuige beschreef in *De Tribune* smakelijk hoe de politie de menigte na afloop zou hebben opgejaagd: “Wantrouwend keken de smerissen je aan, Hadt je ’n verdacht gezicht (en de meesten schenen in ’t

¹⁹ Van der Moer, *De bloedige juliweek*, 78. De brief dateert van 9 augustus 1917.

²⁰ SGA; arch.5225, inv.4707, scanno.00729000051 t/m 53.

²¹ Over de positie van deserteurs in Nederland: E. de Roodt, *Oorlogsgasten: vluchtelingen en krijgsgevangenen in Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog* (Zaltbommel 2000) met name hoofdstuk 3. Vgl. ook de anekdote van Gerard van het Reve over een ontmoeting met een bevriende deserteur tijdens een demonstratie in Amsterdam: “Toen, plotseling, dook Willy Schönbeck naast me op. Hij had een pistool, hij liet het me zien. De man was kennelijk buiten zichzelf van opwinding. ‘Zal ik... zal ik d’r op knallen?’ ‘Ben je gék geworden? Wég met dat ding!’ snauwde ik hem zo grof Duits mogelijk toe. In een flits ging het door mijn hoofd: Hij is in de oorlog geweest!” (G.J.M. van het Reve, *Mijn rode jaren: herinneringen van een ex-bolsjewiek* (Utrecht 1967) 125.)

²² SGA; arch.5225, inv.4707, scanno.00729000111 t/m 113.

²³ *Algemeen Handelsblad*, 4 juli 1917 (ochtended.), 5 juli 1917 (ochtended.). *De Vrije Socialist*, 7 juli 1917. *De Telegraaf*, 4 juli 1917 (ochtended.). *De Amsterdammer*, no.1598, 4 juli 1917. SGA; arch.5181, inv. 3839, indic. 3592.

bezit daarvan te zijn) dan brulden die automatische hakmachines, die poppen van 't gezag je toe: doorlopen, g.v.d., en gauw ook hoor!"²⁴

Het onderscheid tussen werkelijkheid en propaganda begon in de berichten echter steeds meer te vervagen. De gezagsgetrouwe agenten vormden in de radicaal-socialistische propaganda over het algemeen het tegenbeeld van de dienstweigerende militairen. Dat was vreemd, want in principe waren de agenten toch ook niet meer dan arbeidersjongens in politie-uniform.²⁵ Toch bleken volgens Dirk Schilp de agenten een stuk minder heldhaftig dan de soldaten: "Vergeet niet dat in Amsterdam, Rotterdam en Den Haag een mentaliteit onder de politie bestond, die je verbaasd deed staan hoe zelfs Amsterdamse jongens, geboren in de Jordaan en in de armoede, bereid waren hun sabels en stokken te grijpen en op de massa's in te slaan. Massa's betekenden voor hen: angst."²⁶ De socialisten hadden weinig op met deze laffe, gehoorzame en daarmee in de propaganda vaak ook normloze mannen. De agenten misdroegen zich tegenover het volk, schoten willekeurig in het rond terwijl zij niet eens vuurwapens behoorden te bezitten (en dus ook niet verantwoordelijk konden worden gesteld), en vlogen bij iedere dakpan die in de Jordaan naar beneden kwam op de onschuldige arbeiders af: "de politie deed zoo dol, dat het was of een sanatorium zenuwenlijders op de Jordaan was losgelaten."²⁷ Of de molestaties van de agenten door de arbeiders de vorige dag uit dit beeld voortkwamen, is moeilijk vast te stellen. Wel hadden agenten tijdens het oproer jongens horen praten over hoe schietende politiemannen 'onthouden' zouden worden, waar *De Tribune* graag aan meewerkte: "Zeer verdienstelijk maakten zich de volgende agenten, die als razenden op het volk insloegen en wel de nrs. 1044, 737, 1243, 846, 283, 613, 1137, 1131".²⁸

Na afloop van de RSC-vergadering deden zich op de Eilanden ook nog enkele staaltjes van 'verbroedering' tussen arbeiders en soldaten voor. Voor het eerst tijdens het oproer werden nu de soldaten in de pers aan het woord gelaten, maar ook hier werd de scheidslijn tussen het eigen initiatief van de arbeiders en soldaten enerzijds en propaganda van de radicale socialisten anderzijds steeds schimmiger. *De Tribune* en *De Vrije Socialist* beschreven hoe 's avonds op Kattenburg de soldaten op de drempels en stoepen van 'arbeiderswoningen' gemoedelijk een kop thee of koffie zaten te drinken, hun aangeboden door diezelfde vrouwen die hen als 'hellefeeksen' werden voorgehouden. De interviews die de verslaggevers vervolgens met de soldaten hadden, pasten echter wel erg goed binnen de socialistische visie: de soldaten klaagden over de slechte leefomstandigheden in de barakken, waren allen vastbesloten niet meer te schieten en veroordeelden heftig de politiemacht: "De smeerlappen; ik

²⁴ *De Tribune*, no.231, 6 juli 1917.

²⁵ Vgl. ook Wijnkoops toespraak op de Groentemarkt; p.19.

²⁶ Schilp, *Dromen van de revolutie*, 92-93.

²⁷ *De Tribune*, no.228, 3 juli 1917. Zie verder berichten in *De Tribune*.

²⁸ SGA; arch.5225, inv.4707, scanno.00729000034. *De Tribune*, no.228, 3 juli 1917 (n.a.v. charges op de Groentemarkt). Het wraaknemen op de politie vond ook daadwerkelijk plaats; zie het verhaal van Sien Metz, p.23-24. Na het oproer werd de politie geïnformeerd dat anarchistische 'partijen' onder leiding van Ferdinand Domela Nieuwenhuis, Gerhard Rijnders en Louis de Visser 'dodenlijsten' met daarop de namen van politiemannen zouden hebben aangelegd. (SGA; arch.5225, inv.4707, scanno.00729000063.)

zou hun de bajonet wel in d'r donder willen stoppen. De vrouwen en de stakers doen 't toch ook voor hun, nietwaar, en ze zullen toch ook niet te veel vreten van hun hongerloontje.”²⁹

De volgende dag werd onder de soldaten een antimilitaristisch IAMV-pamflet verspreid. Volgens de hoofdcommissaris van politie veroorzaakten de soldaten de politie nogal wat overlast. Terwijl de agenten een groep maanden tot doorlopen, begon een soldaat een praatje en bekte de agent die hem hierop aansprak af met “ga gerust uw gang, met u heb ik niets te maken.” De politie maakte zich dan ook ernstig zorgen over deze propaganda-activiteiten van de radicale socialisten en deed naarstig haar best de verspreiders van het pamflet op te pakken: Martinus van Nieuwenhoven en zijn 32-jarige broer Abraham, samen met een straatgenoot van Abraham, de 51-jarige colporteur Marcus van Gelder, woonachtig in de Von Zesenstraat waren bij de Oranje Nassau-kazerne de klos.³⁰ In het korte pamflet werden de dienstweigeraars aan de soldaten tot voorbeeld gesteld en werd de militairen voorgehouden dat zij op arbeiders schoten, die, net als hun eigen vader en moeder elders in Nederland, slechts de straat op gingen om voedsel voor hun gezin op te eisen: “Weet dus, dat als ge schiet, dat ge dit op uw ouders doe, welke onder dezelfde misère gebukt gaan als de uwe. Overweegt dan de zienswijze: Niet schieten.”³¹

Toen landstormman Adriaan M. de Jong het pamflet in handen kreeg, reageerde hij verwonderd: “Je legt je kritische geest, die glimlachende opmerkingen wil maken over het wonderlijke taaltje, welwillend het zwijgen op. In het aangename gevoel, dat je iets betekent, dat ze je gunst willen winnen en er zelfs een beetje voor liegen. (...) Nu ben je een van ‘onze jonges’...” Het pamflet speelde in op het gevoel van de soldaten, maar niet schieten was volgens De Jong irreëel: “Je bedenkt, hoe je als heldhaftige niet-schutter de doos indraait, terwijl allerlei onguur gespuis zich te goed doet aan gestolen spek en loopt te geuren met achterovergedrukte schoenen. En je nog uitlacht en achternajouwt, als je met een dievenwagen naar de gevangenis gebracht wordt...”³² Dat dienstweigering niet zo eenvoudig waas, bleek ook uit de woorden van een soldaat die *De Telegraaf* optekende: “Ik zal je 's wat vertellen; als ik morgen an den dag m'n pakkie uittrek, dan ga ik in de lik en 't is uit met de bik van m'n vrouw en kinderen. Ik ken er die d'r gezin drie gulden uitkeering hebben gekregen van den anti-militaristenbond. Maar daar kan mijn gezin niet van kommen.”³³

Na vijf dagen oproer had het RSC deze dag een duidelijke poging gedaan de leiding over de onlusten naar zich toe te trekken. Hoewel het comité inspeelde op de gevoelens onder het volk, vond er een sterke politisering van het oproer plaats, waarbij voorbij werd gegaan aan de eigen acties van vooral de vrouwen. De radicale socialisten legden het volk hun revolutie op: een 24-uurs staking en dienstweigering moest er komen! De vraag was of het

²⁹ *De Tribune*, no.230, 6 juli 1917. *De Vrije Socialist*, 7 juli 1917.

³⁰ SGA; arch.5181, inv. 3839, indic. 3592.

³¹ *De Tribune*, no.229, 5 juli 1917.

³² A.M. de Jong, *Notities van een landstormman* (Amsterdam 1975; verz. door J. van der Bol) 31-32.

³³ *De Telegraaf*, 4 juli 1917 (ochtended.).

leiderschap van de revolutionairen krachtig genoeg zou zijn. Voor de vrouwen toonden de socialisten weinig interesse; de mannen waren 's ochtends zelfstandig een voorzichtige staking begonnen, maar deze was voornamelijk op de voedselis gericht; en de soldaten waren van de voordelen van dienstweigering nog niet overtuigd.